

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“XAMSA” VA QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK

Zarif QUVONOV

Navoiy davlat universiteti

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

E-mail: zarif78@umail.uz

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14804897>

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy ijodining komprativistik jihatdan o'rganish muammolari va bu borada olib borilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Qiyosiy metodda yaratilgan tadqiqotlarda Navoiy asarlarini dunyo adabiyoti durdonalari bilan taqqoslash, o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini kuzatish hamda ta'sirlanuv omillari xususida mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, adabiyotshunos S.Melining Navoiy, Dante va Shekspir asarlarining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan maqolalari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: adabiy komprativistika, qiyosiy-tarixiy metod, doston, tragediya, ishq, matn, obraz.

Аннотация: В статье анализируются проблемы компративистского изучения творчества Алишера Навои и исследования, проводимые в этом направлении. В исследованиях, созданных сравнительным методом, произведения Навои сравниваются с шедеврами мировой литературы, отмечаются их сходства и различия, делаются комментарии о влияющих факторах. Также проанализированы статьи литературоведа С. Мели по сравнительному анализу произведений Навои, Данте и Шекспира.

Ключевые слова: литературная компративистика, сравнительно-исторический метод, эпос, трагедия, любовь, текст, образ.

Annotation: The article analyzes the problems of comprativistic study of Alisher Navoi's works and the research conducted in this direction. In studies created by the comparative method, Navoi's works are compared with masterpieces of world literature, their similarities and differences are noted, and comments are made on the influencing factors. Also analyzed are the articles of literary scholar S. Meli on the comparative analysis of the works of Navoi, Dante and Shakespeare.

Keywords: literary comprativistics, comparative-historical method, epic, tragedy, love, text, image.

Alisher Navoiy poetik merosini o'rganishda qiyosiy adabiyotshunoslik yoki adabiy komprativistik yo'sinda tadqiq qilish o'tgan asrning 30-40 yillaridan boshlangan. Rus sharqshunoslaridan Y.Bertels, N.Konrad, V.Jirmunskiylarning bu boradagi amalga oshirgan ishlari diqqatga sazovor [1.,2.,3]. “Qiyosiy”, “qiyosiy-tarixiy” nomlari bilan yuritiladigan bu tadqiq metodida tadqiqot olib borilganda ikki yoki undan ortiq adabiy hodisalar taqqoslanadi; ilmiy-nazariy umumlashmalar chiqariladi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik masalasi jahon olimlari tomonidan izchil o'rganib kelinadi. “Tarixiy poetika“, “komparativistika” yo'nalishlari, “madaniy-tarixiy“, “mifologik” maktablar, “qiyosiy-tarixiy” va “qiyosiy-tipologik” metodlarning maydonga kelishi bevosita jahon xalqlari badiiy tafakkur namunalarini solishtirib

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

o'rganishning natijasidir. Shuningdek, “formal“, “biografik“, “psixologik“, “sotsiologik“, “struktural” metodlar, “germenevtika” singari kompleks talqin usullari ham u yoki bu darajada qiyosiylikka asoslanadi. Umuman, odamzot nima haqida fikr yuritmasin, ikki yoki undan ortiq narsa-hodisani solishtirish yo‘lidan boradi. Bu esa qiyosiy adabiyotshunoslikning jahon ilm-faniga xos kompleks ehtiyoj ekanini ko‘rsatadi. Rus olimi M. Baxtinga ko‘ra: “... matn faqat boshqa matn (kontekst) bilan tutashib turgan holda yashaydi. Orqani ham, oldinni ham yorituvchi, mazkur matnni dialog bilan qovushtiradigan nur faqat ana shu matnlarning tutashuv nuqtasidagina porlaydi”[4.384]. Turli adabiyotlarga mansub bo‘lgan hodisalarni taqqoslab o‘rganish qiyosiy adabiyotshunoslikning maxsus sohasidir.

Alisher Navoiy asarlarini qiyosiy yo‘nalishda o‘rganilgan qator tadqiqotlar yaratildi [5. 6. 7, 8, 9]. Ularda Navoiy ijodi nafaqat Sharq adabiyoti vakillari, balki G‘arb shoirlari ijodiyoti bilan ham qiyosan o‘rganilib, bir qator nazariy umumlashmalar chiqarilgan. Qiyosiy-tarixiy metodda yaratilgan tadqiqotlarda Navoiy asarlarini dunyo adabiyoti durdonalari bilan taqqoslash, o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlarini kuzatish hamda ta’sirlanuv omillarini ko‘rsatish holatlari ko‘zga tashlanadi. Umuman olganda, qiyosiy adabiyotshunoslik har bir milliy adabiyotni jahon adabiyotining ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko‘radi va tahlil etadi. Bu esa, o‘z navbatida, muayyan bir adabiyotni jahon adabiyoti tarixida tutgan o‘rnini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Sharqshunos N.I.Konrad qiyosiy adabiyotshunoslik obyekti bo‘lishi mumkin bo‘lgan 5 ta jihatga e’tiborni qaratadi: 1.Tarixiy umumiylikka ega millat adabiyotlari qiyosi (mas., fors va tojik). 2. Turli xalqlar adabiyotida tipologik xususiyatlar qiyosi (mas., XIX asr klassik realizmi). 3. Turli makon va zamondagi xalqlar adabiyoti qiyosi (mas., rus va o‘zbek adabiyoti). 4. Bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda tipologik xususiyatlarga ega bo‘lgan adabiyotlar qiyosi (mas., ritsarlik romanlari va yapon harbiy epopeyalari). 5. Xalqlararo adabiy aloqalar qiyosi. Bu o‘rinda olim adabiy ta’sir va adabiy aloqalarga alohida urg‘u beradi.

Atoqli navoiyshunos Ibrohim Haqqulov “Shekspir mash’ali” nomli traktatida Shekspir asarlarining global ahamiyati, badiiy o‘ziga xosligini talqin qilar ekan, ularning ichidan yoritib turuvchi ma’no-mohiyatini tasavvur falsafasi, sharq donishmadligi bilan bog‘laydi. “Hamlet xayolda ham, dardda ham mard. – deydi I.Haqqul. Hamlet obrazini mabodo sharqlik bir ijodkor yaratganda edi, hol va fazilatlarni albatta, tasavvufga bog‘lab yoritish zarurati tug‘ilardi. Sharqlik orif va darvishlarga Hamlet shu qadar ruhdosh: “Men jon deb sizga biror nima berardimu, lekin hech vaqoyim yo‘q – jonimdan o‘zga, jonimdan o‘zga, jonimdan o‘zga...” Uning bu so‘zlarini tarki dunyo tuyg‘usiga sohib har bir kishi tez tushunadi. Tarkni

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ham tark aylagan faqir yo darvish esa yana ham oson anglaydi" [10.15]. Olimga ko'ra, tasavvuf va Shekspir ijodiyoti nihoyatda qiziqarli mavzulardan bo'lib, buni o'rganish Sharq va Shekspir degan sarlavha bilan boshlanishi kerak.

Yuqorida aytganimizdek, keyingi vaqtlarda adabiyotlararo mushtaraklik qiyosiy tadqiqotlar orqali ko'proq amalga oshirilmoqda. 2022-yilda o'tkazilgan "Sharq-u G'arb renessans adabiyoti: Navoiy va Shekspir" mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallaridan o'rin olgan ilmiy-nazariy maqolalar fikrimizni dalillaydi. "Navoiy va Shekspir: oshiq-ma'shuq-raqib" uchligi (Y.Ziyayeva), "Saddi Iskandariy" va "Hamlet"da "bilib qolish" motivi (K.Hamroyev), "Farhod va Hamlet obrazlarining qiyosiy tadqiqi" (S.Avezov), "Navoiy va Shekspir ijodida pari obrazi talqini" (G.Nazarova) va boshqa maqolalarda Navoiy va Shekspir ijodining turli qirralari qiyosan tahlil va talqin qilingan.

Tadqiqotchi Xolida Mamatqulovanning "Navoiyning "Layli va Majnun", Shekspirning "Romeo va Juletta" asarlarining qiyosiy tadqiqi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida ikki asar solishtirilgan. Har ikki asardagi syujet qurilishi, bosh va ikkinchi darajali qahramonlar talqini, badiiy yechimdagi o'ziga xosliklar muayyan darajada o'rganilgan.

Biz bu o'rinda adabiyotshunos Suvon Melining uch maqolasi: "Dante va Navoiy. Yuksak samodagi uchrashuv", "Alisher Navoiy ishq konsepsiyasi va "Romeo va Juletta", "Ikki toifa ishq: "Layli va Majnun", "Romeo va Juletta" haqida mulohaza yuritamiz. Qizig'i, bu maqolalarda Sharq va G'arb dunyoqarashining o'xshash va farqli jihatlari Navoiy va Dante, Navoiy va Shekspir asarlari, ijodkorlarning badiiy konsepsiyasi nuqtai nazaridan tahlil etilganidir. Munaqqid o'rinli ta'kidlaganidek: "Qiyos inson tafakkur jarayonidagi eng universal usullardan biri. Ikki narsa yonma-yon qo'yilishining o'ziyoq qiyosni tug'diradi hamda qiyosiy tafakkurga yo'l ochadi. Qiyosiy tafakkur samarali ilmiy yo'l bo'lib, narsa yoki hodisaning avval ko'rilmagan qirralarini ochishga, o'sha hodisalar haqidagi bilim kengayishiga, ilm chuqurlashuviga imkon yaraladi. Lekin qiyos mexanistik, ya'ni unda bunday, bunda unday tarzda noijodiy solishtirishdan iborat bo'lmasligi, har bir hodisaning yolg'iz o'ziga xos jihatlari aniqlanishi, shundan keyingina qiyosga o'tilishi lozimdir." [11.49]

V.M.Jirmunskiyning ta'kidlashicha, yozuvchi ijodini unga ta'sir o'tkazgan milliy va xalqaro adabiy an'analar bilan qiyosan o'rganish ham juda katta metodik ahamiyatga ega bo'lib, adibning ijodiy individualligini, milliy va jahon adabiyoti taraqqiyotida tutgan o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Adabiyotshunos S.Meli o'zining "Alisher Navoiyning ishq konsepsiyasi va "Romeo va Juletta" nomli maqolasida Navoiy ijodining yadrosi sifatida ishq

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

g'oyasini: "Mir Alisher Navoiyning muazzam ijodi, har bir misra va bayti, bob va butun asaridan eliksirday (al-iksir, obi-hayot) sizib o'tuvchi bir tuyg'u va uyushib maxsus kategoriyaga aylanuvchi" konsepsiya sifatida belgilaydi. Olimning yana bir maqolasida Navoiy va Dante ijodining o'zaro mushtarak farqli jihatlari nuqtadonlik bilan qiyoslangan [12.111-116]. Munaqqid bu o'rinda ham yuqoridagi pozitsiyasida turadi: "Alisher Navoiy haqiqatning boshqa muhim tomonini ochadi. Agar inson oshiq bo'lsa, uning ruhi pok bo'lib, o'zi kabi pok ruhlar bilan topishadi, birlikda (vahdatda) yashaydi. Nopok vujud esa hatto o'z ruhini tutib turolmaydi. Odamni harakatga keltiruvchi, uni tom ma'nodagi Inson aylantiruvchi kuch, hazrat Navoiy nazdida, Ishqdir. Ul zot "Layli va Majnun" dostonida ishqqa qarata deydi: "Falak senga shunday kuch berganki, misni ham oltin qilasan. Inson gavdasining loyi tuproqdan boshqa narsa emas. Sen insonga yaqinlashgach, unga oshnolik qilgach, u qiyomga aylanadi" [13. 10-11].

Maqolada "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dostonlari Dantening "Ilohiy komediya"si bilan qiyoslanishi shunchaki oddiy taqqoslash bo'lmay, ijodkorlarning badiiy konsepsiyasi o'rtasidagi yaqinlik, G'arbning Sharqdan ta'sirlanishi qiziqarli ilmiy mushohadalar bilan ko'rsatilgan. Yuqorida aytilganidek, har ikki ijodkorning maqsad-muddaosi Ruhni yuksaltiradigan Ishqni kuylashdir. "Ishq buyuk Navoiy talqinida hayot va koinot yaratilishining maqsadi-masnadiga qo'yilar ekan, xuddi shu nuqtada u buyuk Dante bilan, uning "Ilohiy komediya" sidagi o'ris danteshunosligi g'alati tuyulgan xotima – yechim bilan mushtaraklikka erishadi". Bu mushtaraklikning olim asarlar xotimasini birlashtiruvchi, yuksak samolarga olib chiqqan Ishq deb ko'rsatadi. Amur (sevgi)ning olamni harakatga keltiruvchi kuch ekaniga imon keltirgani Dante dostonining oxirgi misrasiga (*Ruhi uning mahkum Koitsitda minba'd, Tiriklarni esa vujudi aldar*) muhrlagan.

Olim matnlararo qiyosni: "Ikki hodisani yuzlashtirish har ikki hodisaning avval ko'rilmagan qirralarini ko'rishga, ilgari uncha namoyon bo'lmagan jihatlari yoritishga imkon beradi. Ya'ni, ular bir-biriga shu'la tashlab, biri ikkinchisida, ikkinchisi birinchisida aks etadi [13.6]" deb izohlaydi.

"Layli va Majnun" va "Romeo va Juletta" asarlarining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan har ikki maqola bir-birini to'ldiradi. Sharqona "ishq" tushunchasi bilan G'arbning ishq dostonining o'ziga xos jihatlari talqin qilinadi. "Ikki toifa ishq: "Layli va Majnun", "Romeo va Juletta" maqolasi to'rt qismdan iborat salmoqdor tadqiqot bo'lib, olimning o'zi ta'qidlaganidek, o'quvchida narsa yoki hodisaning avval ko'rilmagan qirralarini ochishga, o'sha hodisalar haqidagi bilim kengayishiga, ilm chuqurlashuviga imkon yaratgan. Olim tomonidan o'rtaga tashlangan ilmiy-nazariy xulosalar, jumladan, "Layli va Majnun", "Romeo va Juletta" yetakchi g'oya

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

– ishq nuqtai nazaridan qator mushtaraklik va ayrim tafovutlarga ega ekanligida ko'zga tashlanadi. Bu tafovut – mashhur tasnif, ishq majoziy va ishq haqiqiy hamda Hazrat Navoiy ko'rsatgan uch qism ishq – avom ishq, xavoss ishq va siddiqlar ishq nuqtai nazaridan vujudga kelib, “Romeo va Juletta”da majoziy ishq va avom ishq, “Layli va Majnun”da ilohiy ishq va xavoss ishq amalda ekani kuzatiladi. Ikki buyuk ishqiy asar – ikki toifa, o'zaro farqli ishq va boshq.

Ko'rinadiki, adabiyotshunosligida turli adabiy an'ana doirasida yaratilgan asarlarni qiyosiy jihatdan o'rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lib, badiiy asarlarning tarkibiy qismlarini tarixiylik, o'zaro ta'sir va aks ta'sir, obyektivlik va sinkretizm tamoyillari asosida o'rganishga yo'l ochadi. Talqin imkoniyatlarini kengaytiradi, ijodkorning individualligini, milliy va jahon adabiyotida tutgan o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati (Использованная литература / References):

1. Бертельс Е. Навоий ва Аттор.Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти. 2005. –Б 76.
2. Конрад Н. Ренессанс ва Навоий. Мақола учун қаранг: “Жаҳон адабиёти” журнали, 2006-йил, феврал сони. –Б.208.
3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – М.: Наука, 1979. С.498.
4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров 2-изд. М.: 1979. С. 384.
5. Муҳиддинов М. “Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси” (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида) филол.ф.докторлик диссертацияси. Тошкент, 1995. Б. 290.
6. Маматкулова Х. “Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” асарларининг қиёсий таҳлиқи”. Филол.ф.номзоди дисс... Самарқанд, 2009. –Б. 148.
7. Исмоилов И. “Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг қиёсий таҳлили” филол.ф.б.ф.д.дисс. Тошкент, 2019. –Б.162.
8. Назарова Д. “Абдурамон Жомийнинг “Сухбат ул-аброр” ва Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” дostonларининг қиёсий таҳлили”. Филол.ф.б.ф.д.дисс.. Тошкент, 2022.-Б. 152.
9. Абдуҳақимова Ю. “Алишер Навоий ва Муҳаммад Фузулий “Лайли ва Мажнун” дostonларининг қиёсий таҳлили” Филол.ф.б.ф.д.дисс.. Тошкент, 2022. –Б. 156.
10. Ҳаққул. И. Шекспир машғали. Шекспир Вильям. Сайланмана. Уч жилдлик. Биринчи жилд. Т.:, Фан. 2007. –Б.614.
11. Сувон Мели. “Икки тоифа ишқ: “Лайли ва Мажнун”, “Ромео ва Жульетта” // “Шарқ-у Ғарб ренессанс адабиёти: Навоий ва Шекспир” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Тошкент, 2022.-Б.700.
12. Сувон Мели. Алишер Навоий ишқ концепцияси ва “Ромео ва Жульетта” // “Жаҳон навоийшунослиги: кеча ва бугун” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция тўплами. Тошкент, 2024 йил. –Б.490.
13. Сувон Мели. Данте ва Навоий: юксак фазоларда учрашув. // “Жаҳон адабиёти” журнали, 1998, феврал. –Б.208.